

Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку

Конституційна традиція – це комплексне політико-правове, соціально-економічне та національно-культурне явище. Конституційна традиція має національний характер, оскільки процес її формування відбувається тривалий час, у міру політичного розвитку нації, завдяки внутрішнім національним чинникам. Водночас не варто применшувати роль у цьому процесі зовнішніх факторів – запозичення іноземного конституційно-правового досвіду.

Важливою складовою та результатом формування конституційної традиції є конституціоналізм, який за рівнем розвитку слід розрізняти як ранній – із часу зародження конституційних ідей доби Просвітництва XVII–XVIII ст. і перших буржуазних конституцій та сучасний (органічний) конституціоналізм XX – початку XXI ст.

Як відомо, українська національна державність пройшла тривалий і складний шлях розвитку. Впродовж кількох століть етнічні українські землі перебували у складі інших держав. Це породжує проблему тяглості державно-правової та конституційної традиції України, проблему континуїтету та дисконтинуїтету, адже вони відображають наступність конституційного ладу, в основу якого покладено певну національну конституційну традицію. Проблема континуїтету пов'язана з наступністю та безперервністю національної державно-правової системи, а отже – і тяглістю конституційної традиції¹.

У науковій літературі існують різні підходи до виникнення та періодизації історії розвитку національної конституційної традиції та конституціоналізму в Україні. Наприкінці XIX – початку XX ст. провідні українські учені та політики (Михайло Грушевський, Михайло Драгоманов, Сергій Шелухін) дотриму-

¹ Савчин М. В. Конституційна традиція в Україні та перехід до модернізації національної правової системи. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 2 (15). С. 83–84.

Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку

валися погляду, що час виникнення конституційної традиції української державності припадає на середину XVII ст.².

У радянський період проблема історії української конституційної традиції з ідеологічних міркувань перебувала під забороною. Активне дослідження цієї проблеми розпочалося лише у пострадянський період. На переконання Олександра Мироненка, «конституціоналізм як практика на сучасних українських землях еволюціонував майже у всіх відомих людству різновидах: спочатку від додержавних, звичаєвих уявлень про добре і зле, справедливості і кривду до усвідомлення давньогрецьких принципів народоправства і свободи людини..., згодом – у військово-демократичних традиціях і інституціях Антської держави, Куявії, Артанії, Славії... уконституційованих у пам'яті народу, Законі руському, у писемних міждержавних договорах, Руській Правді...»³. Близькою до зазначеної думки є точка зору Станіслава Шевчука, який стверджує, що «витоки сучасного конституціоналізму слід шукати у Середньовіччі, коли вперше ідеї божественного, а згодом і природного права були використані для обґрунтування концепцій обмеження королівської влади правом, яке б унеможливило державне свавілля»⁴.

На думку Віталія Журавського, Володимира Кравченка, Олександра Мироненка, Анатолія Слюсаренка, Миколи Томенка, національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького та Українська гетьманська держава започаткували новий етап розвитку конституційної традиції.

Значна частина науковців звертає увагу на особливе місце в історії українського конституціоналізму Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Такої думки дотримуються відомі фахівці у галузі конституційного права, теорії та історії права – Ігор Бойко, Володимир Гончаренко, Віктор Єрмолаєв, Всеволод Речицький, Ірина Словська, Василь Тацій, Юрій Тодика та ін.⁵.

² Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні: навчальний посібник. Полтава: Астрія, 2020. С. 20.

³ Мироненко О. Еволюція вітчизняного конституціоналізму «від Богдана до Івана» (1648–1687). *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 3. С. 47.

⁴ Шевчук С. Історія конституціоналізму: від святого письма до конституційного тексту. Елементи конституціоналізму. *Юридичний журнал*. 2008. № 10. С. 54.

⁵ Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні: навчальний посібник. Полтава: Астрія, 2020. С. 21–22.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ • ЧАСТИНА ПЕРША

Враховуючи державно-правовий статус України, розвиток конституційної думки, найважливіші особливості національної правової культури, соціально-економічного та політичного розвитку, варто розрізняти шість періодів історії розвитку конституційної традиції української державності.

Перший період – зародження конституційної традиції української державності за доби Києво-Руської держави та Галицько-Волинського князівства (IX–XIV ст.). Джерелами, що засвідчують зародження конституційної традиції нашого народу, є правові звичаї, літописи, канонічне право, угоди з Візантією X ст., княжі уроки, устави і грамоти, ізборники 1073 і 1076 рр. Святослава, «Повчання» Володимира Мономаха. Особливе місце серед джерел конституційної традиції належить правовому збірнику «Руській Правді» XI ст., що відома у трьох редакціях – Коротка, Просторова і Скорочена Правда. Важливу роль у формуванні конституційної традиції за доби Києво-Руської держави відіграли фундатори православ'я – митрополити Іларіон, Никифор та Клим Смолятич, Антоній і Феодосій Печерські, Даниїл Заточник, ігумен Никон, диякон Нестор, Кирило Турівський, а також Великі київські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, король Данило Галицький.

Основними складовими конституційної традиції давньоруської доби стали положення про спадково-виборний інститут князя, про обмеження влади князя і народовладдя, колегіальність органів державної влади, про що свідчить діяльність віча, боярської ради, феодального з'їзду (снему), діяльність народного суду (суд верві, копний суд), норми «Руської Правди» про врегулювання правового становища незахищених верств населення (смердів, холопів, челяді), про відмову від кровної помсти та смертної кари, конституційні ідеї про соціальну справедливість, права людини та їхній захист, справедливий суд.

До другого періоду слід віднести розвиток конституційної традиції української державності за часів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, України-Гетьманщини і формування раннього конституціоналізму (друга половина XVI – XVIII ст.). У другій половині XIV ст. давньоруські (українські) землі увійшли до складу Королівства Польського та Великого князівства Литовського. У результаті укладення Люблінської

Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку

унії 1569 р. виникла об'єднана польсько-литовська держава Річ Посполита. Слід зазначити, що польсько-литовський досвід мав позитивний вплив на розвиток конституційної думки в Україні. Для державного ладу Речі Посполитої була характерна низка прогресивних, як на той час, ознак, таких як виборність та обмеження влади короля, діяльність виборного, колегіального, строкового станово-представницького органу – сейму. Цим Польща вигідно відрізнялася від абсолютистських країн Європи та Московського царства. Через Річ Посполиту із Західної Європи почали проникати до України ідеї Просвітництва і Реформації, які сприяли формуванню національної конституційної традиції.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. освіта в Україні стала одним із найважливіших засобів у боротьбі проти полонізації та покатоличення, за збереження етнічної цілісності. На цей час припадає діяльність братств – світських організацій, які відстоювали релігійні, політичні, національні, культурні права українців. Вони сприяли збереженню української православної традиції, етнонаціональної консолідації суспільства, підвищенню рівня освіти та культури. Києво-Могилянський колегіум, навчальний процес у якому будувався на принципах західноєвропейських університетів, зробив вагомий внесок в осмислення суспільного життя та зародження конституційних ідей.

Основними напрямками розвитку конституційної думки стала ідея удосконалення державної влади Речі Посполитої, створення української національної держави та визнання і закріплення прав та свобод українського народу. Конституційно-правова думка еволюціонувала двома напрямками: духовним (богословським), який спирався на моральні цінності православ'я, і світським, який поступово відокремлювався від богословського та пропонував раціональні шляхи вирішення проблем відродження української державності та соціальної політики. У цей час з'явилися вчення про природне право та розподіл влади Станіслава Оріховського-Роксолана, ідеї української держави Йова Борецького, Йосифа Верещинського, Симона Пекаліда, Петра Могили, Костянтина Острозького, Мелетія Смотрицького, Кирила Терлецького. Обґрунтовували та намагалися втілити в життя ідею створення української козацької держави гетьмани Дмитро Вишневецький, Остафій Дашкевич,

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ • ЧАСТИНА ПЕРША

Михайло Дорошенко, Самійло Кішка, Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Петро Конашевич-Сагайдачний та ін.¹

Динамічний розвиток і поширення конституційної традиції української державності припадає на середину XVII ст., коли в результаті національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького утворилася Українська держава. Цей процес спирався на конституційні ідеї, що набули поширення за часів Речі Посполитої, про створення української національної держави й визнання і закріплення демократичних прав і свобод.

За доби України-Гетьманщини козацьке звичаєве право, «Статут про устрій Війська Запорозького» 1648 р., магдебурзьке право, міжнародні угоди як джерело конституційного права закріпили українську державність, «права та вольності козацтва», демократичні принципи організації державної влади. Результатом розвитку конституційної думки України зазначеного періоду стала Українська Конституція 1710 р., відома як Конституція Пилипа Орлика. Конституція спиралась на здобутий досвід державного будівництва, політичну ситуацію в Україні та за її межами. Враховуючи ці обставини, автори Конституції акцентували увагу на державному суверенітеті і територіальній цілісності України, православ'ї як державній релігії, встановленні республіканської форми правління, виборності, колегіальності та підзвітності органів влади, поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову, запровадженні системи стримувань і противаг, обмеженні повноважень гетьмана, забезпеченні прав і свобод представників не привілейованих станів.

Розвиток конституційно-правової думки України у XVIII ст. відбувався за умов обмеження царським урядом Росії української автономії після поразки шведсько-українського війська у 1709 р. Незважаючи на це, у XVIII ст. гетьманський уряд ініціював проведення кодифікаційних робіт, що мали на меті зміцнення української автономії. Як результат, було підготовлено кілька правових збірників: «Процес короткий приказний, виданий при резиденції гетьманській» 1734 р., «Права, за якими су-

¹ Козаченко А. І. Наукові погляди на проблему історії виникнення вітчизняного конституціоналізму. *Теорія і практика правознавства: електр. наук. фах. вид. НЮУ ім. Я. Мудрого*. 2016. № 1(9). С. 4. URL: <http://nauka.jur-akademy.kharkov.ua>

Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні:
поняття, витоки та періодизація розвитку

диться малоросійський народ» 1743 р., «Суд і розправа у правах малоросійських» 1760 р., «Книга статут та інші права малоросійські» 1764 р., «Екстракт малоросійських прав» 1767 р., «Екстракт із указів, інструкцій та установ» 1786 р. Над підготовкою цих збірників працювали відомі українські урядовці та правники – Іван Борозна, Яків Лизогуб, Василь Стефанович, Яків Велечківський, Федір Чуйкевич, Василь Кондратьєв, Олексій Безбородько². Гетьман Олексій Розумовський проводив реформи, спрямовані на розширення автономних прав України, зокрема судову реформу.

Провідне місце у розвитку політико-правової думки України XVIII ст. посідали викладачі Києво-Могилянської академії – Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Інокентій Гізель, Мануїл Козачинський, Григорій Кониський, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Варлаам Ясинський. Вони прагнули створити умови для формування у студентів самостійного раціонального філософського мислення. Науковці опиралися на філософську спадщину античності, зокрема праці Аристотеля, Платона, Полібія, Цицерона. Однак повністю відійти від схоластики викладачі Києво-Могилянської академії не могли. Офіційна належність до православ'я, що постало перед ними, значною мірою визначили їхню філософську орієнтацію та конституційні ідеї.

У XVIII ст. сформувалися погляди Григорія Сковороди і Якова Козельського про переваги республіканської форми правління. Факторами, під впливом яких формувалися конституційні погляди Григорія Сковороди, були патріотичне ставлення до батьківщини і боротьба за українську незалежність. Але на можливість відродження української держави на той час він не сподівався, тому свою мету вбачав у вихованні «священної любові до Батьківщини». Він болісно сприймав знищення Російською імперією Запорозької Січі, оспівував Богдана Хмельницького як героя національно-визвольної війни³.

Григорій Сковорода обґрунтовував своє уявлення про суспільно-політичний ідеал, ідею «духовної республіки» (ймовірно, мав на увазі ранньохристиянські громади). У його «республі-

² Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави та права України: підручник. Київ: Ін Юре, 2015. С. 268.

³ Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право: курс лекцій. Харків: Право, 2012. С. 202.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ • ЧАСТИНА ПЕРША

ці майбутнього» відсутні майнова нерівність, панують свобода, рівність і любов. Закони у такій республіці забезпечують права всіх громадян. Суспільний мир і злагода, взаємна повага, колективізм життя і праці, на його думку, приведуть до поступового відмирання законів. При республіканському ладі всі посади будуть виборними, що стане запорукою гармонії особистих і суспільних інтересів та умовою успішного функціонування органів влади у державному механізмі¹.

Третій період – українська конституційна традиція за часів Російської та Австрійської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.). У цей період російський уряд завершив ліквідацію державно-правових інститутів української автономії та проводив політику денационалізації України. Як відомо, Валувський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. передбачали заборону використання української мови. За таких умов процес розвитку національної конституційної традиції відбувався у нелегальний спосіб у формі популяризації поглядів про українську національну самоідентичність і напрацювання конституційних ідей. Носіями національної конституційної традиції стали українські письменники, поети та науковці: Володимир Антонович, Микола Гоголь, Василь Капніст, Максим Ковалевський, Іван Котляревський, Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Йоганн Шад та ін. У першій половині XIX ст. набули поширення конституційні погляди Товариства об'єднаних слов'ян, розроблено проекти конституції декабристами Павлом Пестелем і Микитою Муравйовим. У другій половині XIX ст. конституційні проекти розробили члени Кирило-Мефодіївського товариства Микола Костомаров у праці «Книги буття українського народу», Георгій Андрузький у «Начерку Конституції Республіки».

Найважливіші конституційні та політико-правові ідеї Кирило-Мефодіївського товариства було викладено в програмних документах, до яких належать «Статут Слов'янського товариства святих Кирила та Мефодія», відозви «Брати українці» та «Браття великоросіяни і поляки», «Книга буття українського народу», у наукових і літературних творах учасників організації². У цих документах, які підготував Микола Костомаров, було

¹ Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право: курс лекцій. Харків: Право, 2012. С. 203.

² Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право. Київ: Атіка, 2001. С. 176.

Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку

сформульовано концепцію історичного розвитку, політичну доктрину та ідеологію товариства. Концепція кирило-мефодіївців спиралася на конституційну традицію козацької доби та ідеї християнського соціалізму, адже, на думку Миколи Костомарова, серед інших слов'янських народів українська нація вирізнялася демократичними традиціями.

В останню чверть XIX ст. українська конституційна думка знайшла свій розвиток у працях Михайла Драгоманова. Під впливом декабристів і представників англійського лібералізму він розробив концепцію суспільства, яке ґрунтувалося на ідеї об'єднання гармонійно розвинутих особистостей. На його думку, таке суспільство можна збудувати за допомогою децентралізації влади. Він розробив конституційну теорію, яка еволюціонувала від ідеї створення слов'янської федерації до української національної держави, теорію, яка на перше місце ставила права людини, парламентаризм і децентралізацію влади через запровадження федеративного устрою та надання широких повноважень місцевому самоврядуванню. Послідовниками конституційних ідей Михайла Драгоманова стала низка відомих українських науковців та громадсько-політичних діячів³.

У середині XIX ст. Австрійська імперія, до складу якої входили західноукраїнські землі Галичини, Буковини і Закарпаття, залишалася абсолютною монархією з феодальним суспільним ладом. Абсолютизм і феодальні відносини гальмували політичний і соціально-економічний розвиток «клаптикової імперії» та народів, які проживали на її території. В Австрії панував режим, організований канцлером Клементом Міттерніхом, основним завданням якого було не допустити проникнення демократичних ідей з інших країн. Українці мали обмежений доступ до органів влади, зазнавали релігійних і культурних утисків, частина сільського населення перебувала у феодальній залежності. Складне соціально-економічне становище українського народу посилювалося політикою деукраїнізації.

Але після ухвалення конституцій 1848, 1849 рр. і конституційних законів 1867 р., Австрійська імперія стала на шлях формування раннього конституціоналізму. Австрійська модель конституціоналізму другої половини XIX ст. не відповідала де-

³ Томенко М. Україна: історія Конституції: навчальний посібник. Київ: Генеза, 2015. С. 46–48.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ • ЧАСТИНА ПЕРША

мократичним стандартам, які на той час були характерні для американського, англійського та французького конституціоналізму. Створення парламенту зі збереженням законодавчих повноважень у руках імператора свідчить про встановлення квазіконституційної монархії. Австрійські конституції не передбачали запровадження федеративного устрою. Галичина і Буковина не отримали політичної автономії, хоча отримали право на власну крайову конституцію. Це давало можливість західним українцям ідентифікувати себе представниками окремої нації, брати участь у політичному житті – виборах депутатів австрійського рейхстагу та галицького і буковинського крайових сеймів – з метою захисту національних інтересів та здобуття досвіду парламентської діяльності. Формування австрійського конституціоналізму створювало умови для розвитку української конституційної традиції на території Західної України.

Під впливом буржуазно-демократичної революції в Австрії 1848 р. сформувалися конституційно-правові погляди представників соціал-демократичної конституційної концепції Юліана Бачинського, Остапа Терлецького, Сергія Подолинського та Івана Франка, які послідовно розвивали конституційні ідеї кирило-мефодіївців і Михайла Драгоманова про українську національну державу, децентралізацію через громадське самоврядування, права і свободи людини, соціальну справедливість.

Значний вплив на становлення української конституційної традиції мала буржуазно-демократична революція в Російській імперії 1905–1907 рр. Під її впливом на початку XX ст. сформувалося декілька напрямів українських конституційно-правових ідей: соціал-демократична конституційна концепція Михайла Грушевського та Сергія Шелухіна, консервативна конституційна концепція В'ячеслава Липинського та Степана Томашівського, націократична конституційна концепція Юліана Бачинського, Станіслава Дністрянського, Отто Ейхельмана, Миколи Міхновського.

Так, зокрема, видатний науковець, громадсько-політичний і державний діяч Михайло Грушевський обґрунтував концепцію конституційно-державного будівництва України. Прогресивними на той час конституційними ідеями стали: парламентське правління без застосування прямих виборів до законодавчого органу; децентралізація держави з наданням регіонам широкої

Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку

національної чи територіальної автономії; поділ влади не лише за класичною горизонтальною схемою (законодавча, виконавча, судова), а й по вертикалі: у регіонах вся повнота влади належить національно-територіальним сеймам, обраним всезагальним, прямим, безпосереднім і таємним голосуванням, а у центрі – парламенту, сформованому сеймами; чітке визначення державного характеру національних окраїн, їх територій, прав і свобод людини та громадянина. Конституційна концепція Михайла Грушевського передбачала створення такої української держави, де б інтереси народу та громадянського суспільства стояли вище інтересів держави.

Видатним українським політичним мислителем і політичним діячем консервативного напрямку був В'ячеслав Липинський. Українська держава, на його думку, повинна бути незалежною. У «Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії» 1917 р. він пропонував, щоб Українські Установчі Збори проголосили утворення Української Демократичної Республіки. Законодавча влада повинна належати Українському Соймові, виконавча – Генеральному Секретаріату (уряду), головою держави має бути Президент¹.

Але після прорахунків, допущених у процесі українського державотворення Українською Центральною Радою (УЦР), В'ячеслав Липинський став активним прихильником запровадження в Україні монархічної форми правління – «трудової монархії». Український монарх – гетьман повинен уособлювати державу і виступати своєрідним «національним прапором». Інститут гетьманства повинен спиратися на традиції, які були започатковані Богданом Хмельницьким. Конституційна концепція В'ячеслава Липинського базувалася на таких юридичних та економічних засадах: 1) гарантія недоторканності особи; 2) забезпечення права приватної власності на землю; 3) проведення аграрної реформи; 4) гарантія об'єднання в українській державі всіх українських земель².

На четвертий період припадає розвиток української конституційної традиції за умов національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Цієї доби започатковано новітній етап розвитку

¹ Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право: курс лекцій. Харків: Право, 2012. С. 338.

² Там само, с. 339.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ • ЧАСТИНА ПЕРША

конституційної традиції української державності. Як наголошує Анжеліка Крусян, за доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. відбулося «формування парадигми українського конституціоналізму» та «створення української моделі конституціоналізму»¹.

Лютнева революція в Росії 1917 р. стала каталізатором для розвитку українського конституціоналізму, що спирався на ліберальну соціал-демократичну конституційну концепцію. Особливого значення набули конституційно-правові ідеї Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри. УЦР 1917 р. ухвалила чотири Універсали – конституційно-правові акти й програмні документи, проекти Конституції України: «Статут вищого управління України» 1917 р., Конституцію Української Народної Республіки (УНР) 1917 р. і «Статут про державний устрій, права і вольності УНР» – Конституцію УНР 1918 р.

Конституція УНР 1918 р. відповідала тим конституційним стандартам, які нині визнані міжнародною юридичною спільнотою. Перший розділ містив загальні настанови: суверенітет держави, народний суверенітет як основне джерело державної влади; неподільність території України; розвиток місцевого самоврядування на рівні земель, волостей і громад; надання національним меншинам України права на впорядкування своїх культурних прав². Розділ другий закріплював права і свободи громадян України. Виключалася можливість подвійного громадянства, урівнювалися у правах та обов'язках чоловіки та жінки, усі громадяни, незалежно від національності, освіти, релігії, майнового становища. Конституція проголошувала таємницю громадських організацій, якщо це не суперечить законодавству³.

У третьому-шостому розділах Конституція УНР 1918 р. врегульовувала організацію державної влади. Вона проголошувала принцип розподілу влади, за яким передбачалося створення Всенародних Зборів, Ради Народних Міністрів, Генерального

¹ Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. С. 43.

² Історія конституційного законодавства України: зб. док. / упоряд. В. Д. Гончаренко. Харків: Право, 2007. С. 44.

³ Там само, с. 45.

Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку

Суду УНР⁴. Органами місцевого самоврядування України проголошувалися виборні ради й управи громад, волостей і земель. Таким чином, Конституція УНР 1918 р. проголошувала створення парламентської, демократичної республіки.

Важливою складовою процесу розвитку конституційної традиції української державності стало розроблення та ухвалення конституційних законодавчих актів УЦР. Серед найважливіших: закони «Про порядок видання законів», «Про вибори до Установчих Зборів УНР», «Про утворення Генерального Суду», «Про випуск державних кредитових білетів УНР», «Про національно-персональну автономію національних меншин», «Тимчасовий земельний закон», «Про громадянство УНР», «Про адміністративно-територіальний поділ України», «Про державну мову».

За часів Української держави Павла Скоропадського 1918 р. відбулася спроба реалізації консервативних конституційних ідей. Значну законодавчу діяльність у галузі конституційного права здійснювала Директорія УНР. За основу конституційного будівництва УНР доби Директорії було взято соціал-демократичну ліберальну концепцію УЦР. Конституційне будівництво Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), де при владі перебували представники право-центристських політичних партій, орієнтувалося на ліберальну націонал-демократичну конституційну концепцію. Результатом відродження державності в західних регіонах України стало ухвалення Тимчасового Основного закону ЗУНР 1918 р.

Наукове підґрунтя у підвалини національної конституційної традиції прагнули закласти у своїх працях відомі фахівці у галузі конституційного права того часу – Станіслав Дністрянський, Отто Ейхельман, Степан Рудницький, Володимир Старосольський, конституційні ідеї яких були покладені в основу Тимчасового Основного закону ЗУНР 1918 р., проекту Конституції УНР 1920 р. та інших конституційних актів.

Таким чином, у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. українська конституційна традиція набула значного розвитку й отримала часткове юридичне закріплення: її було втілено у низці конституційно-правових актів і про-

⁴ Там само, с. 46–49.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ • ЧАСТИНА ПЕРША

грамних документів. Але через короткий період існування національної державності конституційна традиція не набула фактичного втілення і розвитку.

П'ятий період – радянське конституційне будівництво 1919–1991 рр. Конституційне будівництво радянської доби мало специфічний характер. З одного боку, у цей час було ухвалено чотири Конституції УРСР, які закріплювали за радянською Україною статус суверенної держави. На підставі цього УРСР стала членом Організації Об'єднаних Націй, юридичним чином було закріплено територію УРСР. Конституції УРСР 1937 і 1978 рр. проголошували широкі демократичні права і свободи громадян; Верховна Рада УРСР мала окремі ознаки органу парламентського типу. Але з другого боку, Конституції радянської України не передбачали поділу державної влади на три гілки; замість багатопартійності та політичного плюралізму закріплювали всю повноту влади за комуністичною партією, декларовані конституціями демократичні права мали формальний характер. Це означає, що радянські конституції не відповідали європейським принципам конституціоналізму, а конституційні явища цього періоду слід кваліфікувати як псевдоконституціоналізм. Є переконливі підстави вважати, що у радянський період українська конституційна традиція була знехтувана, адже радянські конституції розроблялися виключно на основі більшовицької (комуністичної) ідеології¹.

Шостий період розвитку української конституційної традиції пов'язаний із процесом формування сучасного конституціоналізму, який розпочався з ухваленням Декларації про державний суверенітет України 1990 р. та проголошенням Акта про незалежність України 1991 р. і продовжується до нашого часу. Зазначені конституційні акти стали логічним кроком у розвитку української конституційної традиції як багатовікове прагнення до створення суверенної національної держави та засвідчили відмову від російської та радянської «правової спадщини».

Основною подією втілення у життя національної конституційної традиції та формування сучасного українського конституціоналізму стало ухвалення Верховною Радою Конституції України 1996 р., яка проголосила людину найвищою соціаль-

¹ Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні: навчальний посібник. Полтава: Астрія, 2020. С. 167–169.

Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку

ною цінністю в Україні, а утвердження і забезпечення прав людини – головним обов'язком держави. У Преамбулі до Конституції зазначено, що «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей... приймає Конституцію», «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення», «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми та прийдешніми поколіннями», що по суті слід розуміти як визнання та закріплення тягlosti національної конституційної традиції². Конституція України 1996 р. цілком побудована на основі української конституційної традиції, адже вона у ст. 1 юридичним чином закріпила історичне прагнення українського народу до створення суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави³.

Фактором, що став визначальним для подолання негативних наслідків радянського періоду та втілення у життя національної конституційної традиції, було становлення зрілого громадянського суспільства. Відверте порушення державою громадянських прав і свобод стало причиною Помаранчевої революції 2004 р. та Революції Гідності 2013–2014 рр. Завдяки революційним подіям, під тиском громадянського суспільства відбулася зміна влади, що створило умови для запуску процесу розвитку національної конституційної традиції та формування сучасного європейського конституціоналізму в Україні.

Таким чином, українська конституційна традиція, витоки якої сягають часів Києво-Руської держави, здолала тривалий і складний шлях розвитку. Процес її формування опирався на два фактори: на власний національний конституційно-правовий досвід і європейський конституційно-правовий досвід. Українська конституційна традиція характеризується сприйняттям політичних і правових учень минулого та досягнень конституційної теорії і практики розвинутих демократичних країн світу.

З огляду на рівень соціально-економічного, політичного, ідеологічного, національно-культурного розвитку й особливості державно-правового статусу України, національна консти-

² Конституція України: станом на 17 вересня 2018 р. Харків: Право, 2018. С. 7.

³ Там само, с. 8.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ • ЧАСТИНА ПЕРША

туційна традиція, починаючи IX ст. і завершуючи початком ХХІ ст., пройшла шість періодів становлення.

Існують цілком обґрунтовані підстави для того, щоб стверджувати про **тяглість – наступність і безперервність української національної конституційної традиції** – адже кожен новий період тією чи іншою мірою спирався на досягнення попередньої доби. Так, демократичні правові звичаї нашого народу, що отримали своє практичне втілення у Києво-Руській державі, згодом набули розвитку у Запорозькій Січі та Українській Гетьманській державі. Конституційні традиції козацької доби, такі як визнання прав і свобод, виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність і підзвітність органів управління знайшли своє продовження у конституційних ідеях науковців, громадсько-політичних і релігійних діячів доби Російської, Австрійської імперій, а також у конституційних актах періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Визначальним фактором розвитку української конституційної традиції та втілення її на практиці був процес національного державотворення. За умов створення незалежної української держави відбувався динамічний розвиток конституційного права та властивих для нього державних і суспільних інститутів. Це можна спостерігати на прикладі України-Гетьманщини другої половини ХVІІ ст., національного державотворення доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та після проголошення незалежності України у 1991 р. і навпаки, за умов втрати національної державності, процес розвитку конституційної традиції гальмувався. Основною формою національної конституційної традиції у такі періоди була підготовка конституційних проектів майбутньої Української держави.

Період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. започаткував новітній етап розвитку конституційної думки та формування сучасної української національної моделі конституціоналізму, що спиралася на конституційну традицію попередніх періодів. По суті, за цієї доби відбулася апробація різних конституційних концепцій: соціал-демократичної, націократичної (націоналістичної) та консервативної. Однак за умов війни та через короткий період існування національної державності юридичний конституціоналізм не набув фактичного втілення.

Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку

Аналіз конституційних поглядів та ідей, проєктів конституцій, конституційних актів і угод, починаючи від IX ст. і завершуючи сучасністю, засвідчує, що для національної конституційної традиції завжди було характерним створення суверенної держави з унітарною формою устрою. Надзвичайно важливе місце національна конституційна традиція відводила встановленню демократичного політичного режиму, формуванню правової держави, правам людини і їх захисту, соціальному захисту тих груп населення, які його потребують. Відповідно до національної конституційної традиції Українська держава за формою правління мала бути республікою. При цьому перевага надавалася парламентській або парламентсько-президентській республіці. Починаючи від Конституції Пилипа Орлика 1710 р., залишалися актуальними конституційні ідеї про обмеження влади голови держави та його прямі вибори, запровадження принципу поділу влади на три гілки й ефективної системи стримувань і противаг. Важливою складовою національної конституційної традиції була ідея децентралізації влади завдяки розвитку місцевого самоврядування. Все це засвідчує тяглість, наступність і безперервність української національно-конституційної традиції.

Автор: Анатолій Козаченко